

Clarice Lispector i nomadska kreativnost*

Kamo nas vodi bljesak svjetla? – Van. Izvan zidova. Izvan bedema naših gradova.

Hélène Cixus, *L'Heure de Clarice Lispector*

Osobna prepiska pisaca zanima nas posebno kao izvor obznanjajućih elemenata u svrhu boljeg razumijevanja njihova djelovanja, jer nam omogućuje uspostavljanje uskih poveznica s njihovim djelom. Epistolarna praksa Clarice Lispector (1920–1977), posebice tijekom petnaestak godina koje je provela u inozemstvu kao pratnja suprugu diplomatu (1944–1959), znakovita je jer se katkad primiče formi intimnog dnevnika. Ona u pismima pripovijeda o svojoj svakodnevicu, dojmovima s putovanja, čitanjima, dok istodobno čitatelju podastire kolebanja u pogledu vlastitog spisateljskog rada. Naime, u formi fragmentarnog svjedočanstva koje se istodobno upisuje u intimni i društveni kontekst neodvojiv od određenih povijesnih prilika, ova se pisma ponegdje pretapaju s književnim stvaralaštvom i zaslužuju stoga našu punu pozornost.

Zahvaljujući knjigama Olge Borelli i Nadie Batella Gotlib¹ sadržaj jednoga dijela ove korespondencije bio je i otprije poznat, no tek će 2000. godine, objavom triju zbirki pisama koje su u Brazilu² doživjele značajan uspjeh, čitatelj biti u prilici procijeniti je u cijelosti. U Francuskoj je trebalo čekati 2010. godinu kako bismo je otkrili u knjizi naslovljenoj *Le Seul Moyen de Vivre*³, objavljenoj prema izdanju koje je 2002. godine uredila Teresa Montero. Brojimo ovdje pedesetak pisama iz razdoblja od 1941. do 1976. koja prate velik dio života Clarice Lispector, a slala ih je uglavnom svojim prijateljima piscima i užoj obitelji, naročito sestrama. Razgovornim, neformalnim stilom pisanja ona često traži savjete, navodi

* Tekst je objavljen u knjizi autorica Marie Graciete Besse i Nadie Setti (org.), *Clarice Lispector: une pensée en écriture pour notre temps*, Paris, L'Harmattan, 2013, str. 57–76.

¹ Olga Borelli, *Clarice Lispector: esboço para um possível retrato*, Rio de Janeiro, Nova Fronteira, 1981; Nadia Battella Gotlib, *Clarice. Uma vida que se conta*, S. Paulo, Atica, 1995.

² Prepiska Clarice Lispector objedinjena je u knjigama: *Cartas Perto do Coração. Fernando Sabino e Clarice Lispector*, Rio de Janeiro, Record, 2001; *Correspondências/Clarice Lispector*, ur. Teresa Montero, Rio de Janeiro, Rocco, 2002; *Minhas queridas*, Rio de Janeiro, Rocco, 2007.

³ Clarice Lispector, *Le Seul Moyen de Vivre*, prijevod i predgovor Maryvonne Lapouge-Pettorelli, Paris, Rivages, 2010.

svoja čuđenja⁴, evocira sumnje, oduševljenja, zanesenosti i teškoće, u ponekad složenom dijalogu između iskazivog i neiskazivog, priznanja⁵ i fikcije o sebi.

Veći broj pisama prikupljenih u izdanju koje nam je ovdje predmetom zanimanja na simboličan način prenosi stanovitu melankoličnu povjerljivost i snažnu afektivnu dimenziju, izuzev dvaju neobičnih pisama iz lipnja i listopada 1942, upućenih predsjedniku republike Getuliju Vargasu u isključivo utilitarne svrhe. U njima Clarice ocrtava svoj autoportret potpune strankinje s praktičnim ciljem, naime, kako bi ubrzala proceduru dobivanja državljanstva i mogla se udati za diplomata Mauryja Gurgela Valentea, svoga studentskog kolegu s pravnog fakulteta.⁶ Ona se predstavlja u trećem licu ovim riječima:

Ruskinja s dvadeset i jednom godinom [...] koja ne zna ni riječi ruskoga, ali koja razmišlja, govori, piše i djeluje na portugalskom, jeziku koji je učinila svojom profesijom i u koji ulaže sve svoje planove za bližu i dalju budućnost [...] Koja se želi udati za Brazilca i imati brazilsku djecu. Koja će se, ukoliko bude prisiljena vratiti se u Rusiju, ondje neizlječivo osjećati strankinjom, bez prijatelja, bez zanimanja, bez nade. (str. 33–34)

Državljanstvo je dobila u siječnju 1943. i mogla se odmah udati. Pratila je svoga supruga isprva u Belém, u državi Pará, gdje je bio časnik za vezu Ministarstva vanjskih poslova, potom u Europu i Ame-

⁴ Clarice Lispector u Rimu pozira De Chiricu u trenutku kad je proglašen kraj Drugoga svjetskog rata. U jednome od pisama sestrama, datiranom 9. svibnja 1945, ona tu epizodu opisuje ovim riječima: "Pozirala sam De Chiricu kad je prodavač novina povikao: *É finita la guerra!* I ja sam uskliknula, slikar je stao, prokomentirali smo čudno odsuće radosti kod ljudi i nastavili" (str. 75).

⁵ Svojom prepiskom Clarice Lispector zalazi u ono što Michel Foucault naziva "kulturom priznanja". Prema ovome filozofu, "priznanje je na zapadu postalo jednom od najviše vrednovanih tehnika proizvodnje istine" (*L'Histoire de la Sexualité*, Paris, Gallimard, 1976, str. 8).

⁶ U svojoj biografiji autorice, Benjamin Moser primjećuje: "*Naquela época os diplomatas brasileiros não tinham permissão para se casar com estrangeiros, e Clarice Lispector ainda era uma estrangeira. Ela só poderia requerer nacionalidade brasileira depois de seu aniversário de 21 anos, em 10 de dezembro de 1941.*" ("U ono doba brazilski diplomati nisu se smjeli vjenčavati sa strancima, a Clarice Lispector još uvijek je bila strankinja. Mogla je tražiti brazilsku nacionalnost tek nakon navršene 21. godine, 10. prosinca 1941." – prijevod ur.), u: *Clarice*, prijevod José Geraldo Couto, S. Paulo, Cosacnaify, 2. izd., 2010, str. 178.

riku.⁷ Pisma Clarice Lispector odaju izrazito afektivnu epistolarnu retoriku kartirajući geografska premještanja od Belo Horizontea (1941) do Rio de Janeira (1976), preko Beléma, Natala, Alžira, Lisabona, Napulja, Pariza, Rima, Lausanne, Berna, Torkuaya i Washingtona. Autorica u četrdesetim i pedesetim godinama često putuje, ali se od 1959, naprotiv, sa svojih dvoje djece nastanjuje u Rijuu i rijetko mijenja mjesto boravka. Služeći se katkad pseudonimima, u to doba surađuje redovitije s raznim novinama i časopisima te širi svoj književni opus.

Nije nam ovdje namjera inventirati cjelokupnu korespondenciju Clarice Lispector; želja nam je objelodaniti isključivo neke aspekte pisama koji se vremenski poklapaju s razdobljem njezina putovanja. U njima mlada autorica, predana u dopisivanju, nastoji podijeliti svoje intimno iskustvo navodeći pojedinosti o mondenom životu koji određuje njezinu egzistenciju supruge diplomata: pismo bližnjima o materijalnim uvjetima putovanja u različitim razdobljima i o dojmovima o mjestima koja je posjećivala prije svega je od dokumentarne vrijednosti. Ali određeni pasaži u povjerljivoj formi otkrivaju druge zanimljive elemente, posebno složene odnose subjekta koji piše i njegova odredišta, obuzetosti sobom, te odnos spram književnosti.

Putopisni su tekstovi za Clarice Lispector, osobito 40-ih godina, način razbijanja udaljenosti, želja da bude bliže svojim, no epistolarni je čin za nju i prilika za intelektualno eksperimentiranje koje funkcionira kao atelje literarne kreativnosti. Tako gledajući, pismo koje se koleba između spontanosti i fragmentarnog zatvaranja u sebe potvrđuje se doista kao potraga određena nomadskim životom, koja čini temeljni princip literarnosti svakog pisma.⁸ Možemo se dakle zapitati u kojem pogledu epistolarni scenarij predisponira mladu autoricu da se iskuša kao spisateljica? I kako se u pismu i kroz pismo rađa temeljno subjektivno i estetsko iskustvo koje će se kasnije nazivati lispektorskom poetikom?

PISMO I PISANJE O SEBI

Korespondencija iz prvih putničkih godina Clarice Lispector pruža nam doista jedinstvenu priliku za analizu odnosa između epistolarne prakse i fikcionalnog stvaralaštva pa je možemo razmatrati kao istinski "prostor eksperimentiranja"⁹. Napomenimo da je u trenutku napuštanja Brazila Clarice već objavila

⁷ Par će do razvoda u lipnju 1959. dobiti dvoje djece. Clarice Lispector stvarno je mrzila svoje društvene obaveze supruge diplomata. O tome vidjeti u: Olga Borelli, *op. cit.*, str. 311.

⁸ Pogledati o ovome pitanju Béatrice Diaz, *L'épistolaire ou la pensée nomade*, Paris, PUF, 2002.

⁹ V. Fernanda Müller, "Correspondências de Clarice Lispector: da remetente à escritora de literatura", u: *Estudos Linguísticos*, S. Paulo, 37 (3), 2008, str. 318.

svoj prvi roman *Perto do Coração Selvagem* (*U blizini divljeg srca*, 1943) te u kolovozu 1944. u Napulju u kovčezima donijela gotovo dovršen svoj drugi tekst *O lustre* (*Luster*), koji će međutim biti objavljen tek dvije godine kasnije. Tijekom dugogodišnjeg života u inozemstvu napisat će dva romana *A Cidade Sitiada* (*Grad pod opsadom*, 1949) i *A Maçã no Escuro* (*Jabuka u tami*, 1961), kao i više kratkih priča objedinjenih u zbirkama *Alguns Contos* (*Neke priče*, 1952), *Laços de Família* (*Obiteljske veze*, 1960) i *A Legião Estrangeira* (*Legija stranaca*, 1964). Pročitavši neka od pisama utvrđujemo da je mlada spisateljica nerijetko imala poteškoća s pronalaženjem izdavača. Dakle, saznajemo da je konačna verzija romana *A Maçã no Escuro* dovršena još u Washingtonu 1956,¹⁰ nakon dugog procesa preispisivanja teksta u više verzija,¹¹ no objavljen je tek 1961. Također, određeni broj priča objavljenih 1964. u zbirci *A Legião estrangeira* napisan je i uređen puno ranije, 1955. godine.

Prvo pismo iz knjige *Le Seul Moyen de Vivre* pisano u Belo Horizontu 13. srpnja 1941. upućeno je njezinu prijatelju Lúciju Cardosu, povlaštenom joj sugovorniku sve do 1947. godine. Čini se da Clarice ima već dovoljno svijesti o svojim mogućnostima, s obzirom da piscu iz brazilske pokrajine Minas Gerais povjerava:

[...] ja sam tek potencijalno stanje, osjećam u sebi svježiu vodu, ali ne mogu otkriti gdje joj je izvor. (str. 26)

Ta "svježa voda" dolazi potpuno do izražaja u vrijeme objavljivanja njezina prvog romana koji doista označava točku loma, a koji će iznenaditi većinu brazilskih kritičara 40-ih godina, naviklih na regionalizam i socijalni roman. Alvaro Lins pokazuje se rezerviranim pred neobičnošću teksta obilježenog narativnim diskontinuitetom, koji smatra nedovršenim i van žanra.¹² No zato Antônio Cândido govori o istinskom šoku čitanja i nije jedini koji hvali *Perto do Coração Selvagem*, svjestan njegove radikalne svježine u književnom kontekstu onoga doba.¹³

¹⁰ U jednome pismu datiranom 17. ožujka 1956. spisateljica pripovijeda sestrama: "Moja je knjiga u Ericovim [Verissimovim] rukama, čini se da mu se jako sviđa" (str. 126).

¹¹ Vidjeti o toj temi Nadia Battella Gotlib, *Clarice Fotobiografia*, S. Paulo, Edusp, 2008, str. 569. Benjamin Moser u tom smislu konstatira da je Clarice: "datilografou onze tormentosas versões do extenso A maçã no escuro e passou três anos revisando A cidade sitiada" ("natipkala jedanaest burnih verzija opsežnog romana *Jabuka u tami*, i provela tri godine pregledavajući roman *Grad pod opsadom*" – prijevod ur.), u: *op. cit.*, str. 461.

¹² Vidjeti o tome Adriano Martendal, "L'héritage de Clarice Lispector", u: *Brèves Littéraires*, br. 75, Laval, 2007, str. 68.

¹³ Antônio Cândido smatra kako *Près du Cœur Sauvage* čini "uma tentativa impressionante para levar a nossa língua canhestra a domínios pouco explorados, adaptando-a a um pensamento em que a ficção é um instrumento real do espírito" ("impresivna pokušaj da se naš nespreneti jezik prenese na nedovoljno istražena područja, prilagođujući ga mišljenju u kojem je fikcija stvarni instrument duha" – prijevod ur.) te dodaje kako autorica "aceita a

Tijekom toga desetljeća, bogata prepiska upućena Lúciju Cardosu (koji odgovara vrlo rijetko¹⁴) redovito se zapodijeva na planu literarnog. Clarice mu piše iz Beléma u veljači 1944. kako bi mu govorila o svojim čitanjima i dojmovima o određenim djelima: “Dopala mi je u ruke *Madame Bovary*, koju sam iznova pročitala. Kod prizora smrti oplakala sam sve boli koje sam imala i koje nisam imala” (str. 38). Nešto kasnije priznaje: “Ovdje sam napola izgubljena. Ne radim gotovo ništa” (str. 38). U jednom drugom pismu bez datuma, poslanom isto tako iz Beléma, čitamo: “Malo sam radila. S lakoćom koja me ponekad čini očajnom. Ali vjerujem da ću se uz nešto strpljenja prilagoditi, ne znam” (str. 43). Ona tu također razmišlja o svojim sumnjama i proturječjima:

Prije no što sam počela pisati, imala sam dojam da ću ti pripovijedati o tome koliko sam napisala, koliko sam sumnjala, koliko to što sam napisala smatram groznim i koliko me ponekad nešto napisano zaprepasti jer je dobro, a dva dana poslije više ne vrijedi ništa; koliko sam naučila biti strpljiva i koliko je bolno biti strpljiv, koliko se bojim statusa uspješne “spisateljice”, koliko se bojim koristiti vlastite riječi, istraživati samu sebe... [...] Činjenica je da bih trenutno željela napisati jednu jasnu i mirnu knjigu, bez ijedne jake riječi, ali nešto stvarno – stvarno poput onoga što sanjamo, i poput nečega što smatramo stvarnim i vrlo suptilnim. (str. 44)

U ovom istom pismu, autorica se pokazuje vrlo osjetljivom na kritike i pita svog prijatelja koji je njezin prvi čitatelj: “... kažeš u svom članku da si čuo brojne primjedbe o knjizi. Daleko sam, ne znam ništa, ali zamišljam. Kakve primjedbe? To je uvijek zanimljivo čuti” (str. 46). Napomenimo da je u jednom drugom pismu koje je 16. veljače 1944. uputila svojoj sestri Taniji, Clarice izravniya te priznaje svoje razočaranje:

[...] kritike mi u općenitom smislu ne čine dobro; ona od Alvara Linsa [...] me sasjekla i to je s određene točke gledanja dobro. U pismu sam mu izložila da u doba kad sam pisala knjigu nisam poznavala ni Joycea, ni Virginiju Woolf, ni Prousta. (str. 40)

---

provocação das coisas à sua sensibilidade e procura criar um mundo partindo das suas próprias emoções, da sua própria capacidade de interpretação” (“prihvata provokaciju koju stvari izazivaju u njezinoj osjetljivosti te nastoji stvoriti svijet iz vlastitih emocija, iz vlastite sposobnosti tumačenja” – prijevod ur.), u: *Vários escritos*, 2. izd. São Paulo, Livraria Duas Cidades, 1977, str. 127.

¹⁴ Prema Elizabeth da Penha Cardoso, prepiska između Clarice Lispector i Lúcija Cardosa pokriva razdoblje od 13. srpnja 1941. do 13. kolovoza 1947. Broj pisama koje je poslala Clarice, prema podacima arhivskih istraživanja, varira između 18 i 15: “Ribeiro (2006) govori o 18 pisama koje je Clarice poslala Lúciju. Teresa Montero, u organizaciji Clariceine korespondencije, donosi 15 pisama koje je spisateljica poslala prijatelju iz Minas Gerais; no Guimarães (1998) navodi 16 pisama što ih je autorica poslala tom piscu.” Međutim, svi se slažu da je Clarice od svoga prijatelja Lúcija Cardosa primila tek tri pisma. O tome pogledati Elizabeth da Penha Cardoso, “Temas de amizade e literatura nas missivas de Lúcio Cardoso e Clarice Lispector”, URL: www.fatea.br/angulo, str. 60–66. Izvor pregledan 27. ožujka 2011.

Uzroci književnih preokupacija ponekad su najsitniji detalji, ali za mladu spisateljicu ipak važni. U jednome drugom pismu, još uvijek iz Beléma, datiranom 24. svibnja 1944, Clarice moli svog prijatelja Lúcija Cardosa da ukloni jedan zarez u rukopisu romana¹⁵ koji mu je upravo poslala:

[...] na kraju isječka, ako se ne varam, jedan je zarez koji mi strahovito smeta; voljela bih da ga u ime našeg prijateljstva izbaciš. (str. 47)

25. srpnja 1944. piše mu iz Natala kako bi mu povjerala: “toliko sam izgubljena [...], nedostaju mi moje sestre, Maury, prijatelji iz Rija i Beléma” (str. 48). Kad se smjestila u Napulju, Clarice mu šalje izvještaj o samotnom putovanju kroz Liberiju, Dakar, Lisabon, na kojem je susretala pisce, a sjeća ga se kao “iskustva nespokoja” (str. 56). U jednom pismu sestrama iz kolovoza 1944. na to se iskustvo vraća ovim riječima:

U Lisabonu sam se podosta dosađivala, brojila sam minute, sate, dane. [...] Nikada nisam čula toliko ozbiljne i neizlječive gluposti kao u tom mjesecu koji sam provela putujući. Ljudi sigurni u sebe i skloni osuđivanju, ispraznog života zasićenog mondenim užicima i pretjerivanjem. (str. 52)

Ona potom otkriva “prave boje” Napulja, smatrajući se “*duhovno iscrpljenom*” (str. 57). Podsjeća na naslov svog romana *O Lustre* i moli Lúcija Cardosa da joj pronađe izdavača, uzvikujući sa stanovitim nestrpljenjem: “ali brzo, brzo, jer me rad koji je tek u pripremi indisponira” (str. 58).

U jednom drugom pismu iz toga razdoblja Clarice iskazuje veliko veselje po primitku poruke svog prijatelja. Žali što mu se ne sviđa naslov njezina drugog romana¹⁶ i iznova mu govori o svojim čitanjima, pripovijedajući mu o šoku koji je oćutjela pred nekim Proustovim izrazom, posve identičnim jednom rješenju koje je ona sama primijenila u romanu *O lustre*, odajući bojazan od nesvjesnog plagijata. Unatoč nestrpljenju koje je neprestano muči, ona naglašava važnost rada:

Moje nestrpljenje počinje poprimati takve razmjere da je to ponekad bolno. Zapravo mi se nije sviđala Italija, kao što ne mogu uistinu voljeti nijedno mjesto; osjećam da je između mene i svega nešto, kao da sam od onih kojima su oči prekrivene bijelom navlakom. Silno žalim što moram reći da je taj veo upravo moja želja da radim i vidim više. (str. 63–64)

---

¹⁵ Riječ je o jednom odlomku iz romana *O Lustre* koji će biti objavljen 1946.

¹⁶ “Lúcio, dragi, koliko mi radost pričinja tvoje pismo, tako kratko i naglo. Čak i tako, *grazie tante* na sjećanju. Drago mi je čuti te. Malo me rastužilo što ti se ne sviđa naslov *Le lustre*, meni se dopada baš zbog onoga zbog čega se tebi ne sviđa, zbog njegova siromaštva” (str. 62).

Želja da “vidi više”, spomenuta u tom pismu, obilježje je čitava Claricinog autorskog rukopisa određenog snažnom skopijskom dimenzijom, a već je privukla pozornost mnogih čitatelja, posebice Héléne Cixous. Zapravo, francuska spisateljica koja je tamošnjoj publici i otkrila djelo Clarice Lispector, utvrđuje da lispektorski pogled nikad ne klizi prema spekulaciji, već se potvrđuje kao probijanje stvarnosnog – od vidljivog do nevidljivog, od “već viđenog” do “nikad ili još ne viđenog”¹⁷ kako bi na koncu postalo simbolom događaja. U knjizi *L'heure de Clarice Lispector* Héléne Cixous još je 1989. primijetila: “Pod pogledom Clarice Lispector, svaki se događaj rascvate.”¹⁸

Ta se primjedba pokazuje posebno osnovanom dok prebiremo po onim pismima u kojima Clarice opisuje prostore koje je prešla tijekom svojih putovanja. U jednom pismu namijenjenom sestrama, napisanom 1946. godine na jezeru Lemán, u Lausanni, ona pokušava “fotografirati” pejzaž naprosto razvijajući opisanu stvarnost:

Nedaleko je orkestar sa ženom koja svira violinu, koračnicu – napola plesno, napola vojnički. Zatim je tu malen i uzak hotel imena Lučki hotel. S druge su strane jezera strme planine. Ondje je i mala trodijelna fontana na kamenoj školjci. I dječak koji jede kolač. (str. 86)

Ovo dugo nabranje autorica završava izricanjem svojih dojmova i prije svega svoje nesposobnosti da im nađe mjeru:

Ovo što osjećam moglo bi se nazvati srećom. Osim što je priroda tako čudna da je čak i taj trenutak sreće ujedno trenutak straha, užasa i zebnje. Šteta što ne možemo prenijeti ono što osjećamo, jer voljela bih vam svoje osjećaje dati poput cvijeta. (str. 86)

Nemogućnost da se “podijeli ono što se osjeća”, koja se ponekad razrješava u glasovitoj epifanijskoj dimenziji, toliko važnoj u autoričinoj fikciji, odgovara, prema Joani Maso, težnji da se “u pisanju ostvari figuracija koja može očuvati otvorenost kao nadu, gledanje izvan objektivizacije. To je ideja vidljivog koje se opire događaju na koji cilja lispektorska smotrenost pogleda.”¹⁹

¹⁷ Héléne Cixous, “Faire voir le jamaisvu”, u: Roni Horn, *Rings of Lispector (Agua Viva)*, Hauser & Wirth Steidl, Londres, 2004, str. 40.

¹⁸ Héléne Cixous, “A la lumière d'une pomme”, u: *L'heure de Clarice Lispector*, Paris, Des femmes, 1989, str. 118.

¹⁹ Joana Masó, *Dessiller la langue. Ecriture et vision chez Héléne Cixous et Jacques Derrida*, dvojni doktorat izrađen pod međunarodnim sumentorstvom Mireille Calle-Gruber (Université de Paris VIII) i Marte Segarre (Université de Barcelone), obranjen 4. svibnja 2009, str. 218. Pregledano 27. ožujka 2011. na poveznici: <http://www.bu.univ-paris8.fr/web/collections/thesas/MasoIllamolaThese.pdf>.

U jednom drugom trenutku prepiske, Clarice će ustvrditi, ne bez stanovite ironije: “Nikad nisam srela nekoga tko bi bio manje turist od mene. Vidjela sam puno toga, ali lijena sam ne samo za pripovijedanje, nego i za prisjećanje” (str. 55). U drugim okolnostima, ona podsjeća na svoje sljepilo, temu na koju se stalno vraća u cijelom svojem djelu, kao u pismu upućenom 1946. prijatelju Fernandu Sabinu, koje je napisala u Bernu, izuzetno joj dosadnom gradu, u kojem prebiva od 1946. do 1949. i gdje se suočava s vlastitim proturječnostima:

U tri popodne najzahtjevnija sam žena na svijetu. Ponekad ostanem svedena na suštinsko, što znači, kuca mi srce i to je sve. Kad to prođe, otkucalo je šest navečer, jednako neopisivo vrijeme, kada postajem slijepa. Ako zazvoni telefon, poskočim, a ako me se “pozove”, poput djeteta sam ili psića, dođem trčeći, a u trku kažem: upravo gubim svoje poslijepodne. (str. 82)

I zatim dodaje, u ozbiljnijem tonu:

Ljudi ne mogu stvarati umjetnost samo zato što imaju nesretan i pomalo lud temperament. Duboko obeshraćenje. Mislila sam, to što nisam prestala pisati, samo je zato što je rad moj istinski smisao. (str. 83)

Istodobno slijepa i videća, kasnije će pisati, u jednom od svojih ponajboljih romana, *A Paixão Segundo G. H. (Muke po G. H.-u, 1964)*: “progledala sam, no i dalje sam slijepa kao i prije [...] Još sam više slijepa nego prije.”²⁰ Vidljivost koja dekonstruira prisutnost, pojavljuje se često kod Clarice, kako to opravdano naziva Joana Maso²¹, u obliku sveobuhvatne i okrutne vidljivosti “koja razbija sve ljuštire i sve tajne” sposobna dijeliti “ne samo blizinu sjene i tajne” između mogućeg i nemogućeg, nego i pokazati dubinsku lucidnost u pogledu rada, pisanja i uvjeta življenja. U jednom pismu iz 1945. napisanom u Napulju, spisateljica konstatira:

Sve što imam nostalgija je koja proizlazi iz pogrešnog života, prekomjerno osjetljivog temperamenta, možda od krive ili prisilne vokacije itd. Kakve veze ima, doista, ako u pismu ne možemo govoriti otvoreno? (str. 76)

Dvije godine poslije, u jednom pismu iz Berna u lipnju 1947, pripovijeda Lúciju Cardosu o svojoj bitci s pisanjem. “Nastavila sam raditi, ali kao u košmaru” (str. 97), da bi nešto kasnije primijetila s iznenađujućom lucidnošću:

Ponekad mi se nastavljanje s pisanjem čini kao bjesnilo, ako ništa drugo, bjesnilo više ili manje vitalno, ali ne nijemo. Sve više imam dojam da se udaljujem od lucidnosti i da krećem putevima koji su uplašili druge likove, ali ne moje, toliko su ludi. (str. 98)

²⁰ “Enxerguei, mas estou tão cega quanto antes. [...] Estou mais cega do que antes.” U: Clarice Lispector, *A paixão segundo G.H.*, 4. izd., Rio de Janeiro, José Olympio, 1974. [1964]; *La passion selon G.H.* Prijevod Claude Farny, Paris, Ed. des Femmes, 1978, str. 35.

U velikom broju pisama iz 40-ih godina, mlada spisateljica razmatra svoj odnos spram pisanja, određen strahom od lakoće (“toliko sam na oprezu sa samom sobom, sa svojim strahom od lakog, automatskog pisanja, da ništa ne radim”) i težnjom za kondenzacijom svih trenutaka (“Željela sam stvoriti priču prepunu svih trenutaka, ali to je gušilo protagonista. Vjerujem da je moja nesreća upravo u tome što želim imati sve trenutke”, str. 64). Taj odnos prema vremenu odredit će velik dio njezina budućeg opusa i naći se u središtu teksta *Água viva* (*Živa voda*, 1973), pjesme u prozi u kojoj će pripovjedačica neprestano inzistirati na svojoj opsesiji hvatanja trenutka.²²

Pisma Clarice Lispector razotkrivaju istinski spisateljski angažman i u tolikoj mjeri vrve dragocjenim uputama o njenim dubokim osjećajima i namjerama u trenutku sazrijevanja djela te pojedini kritičari smatraju kako je za dobro poznavanje njezina fikcionalnog svijeta apsolutno nužno pročitati njenu korespondenciju, svojevrsni palimpsest koji razjašnjava čitavu njenu književnu produkciju.²³

Naime, pisma sažimaju višestruka preseljenja koja ocrtavaju jednu intimnu i kulturnu geografiju, dok istodobno osvjetljavaju početak novog identitetskog odnosa između sebe i drugoga, bolje rečeno iskorjenjivanja. U Bernu Clarice oštrije postavlja pitanje mjesta. U jednom pismu iz 1946. upućenom sestrama, ona utvrđuje:

Čini se kako u Bernu nitko nema potrebu za nekim drugim, očito je. Svi rade. To je neobično, no kad se bolje promisli, i nema pravog mjesta za život. Sve je tuđa zemlja, gdje su neki drugi ljudi sretni. I toliko je čudno biti u Bernu i toliko je dosadna ova nedjelja. (str. 79–80)

²¹ V. op. cit., str. 218.

²² Posebno pogledati ovaj isječak iz *Água Viva*: “*Meu tema é o instante? Meu tema de vida. Procuo estar a par dele, divido-me milhares de vezes em tantas vezes quanto os instantes que decorrem, fragmentária que sou e precários os momentos – só me comprometo com vida que nasce com o tempo e com ele cresce: só no tempo há espaço para mim*” (*Água Viva*, 4. izd., Rio de Janeiro, Nova Fronteira, 1980 [1973]). Francuski prijevod potpisuje Regina Helena de Oliveira Machado: “Trenutak je moja tema, moja životna tema. Nastojim mu biti ravna, razdjeljujem se tisuću puta, onoliko koliko je prolaznih trenutaka – razmrvljena sam i nestalna u trenucima – ne kompromitiram se osim sa životom koji se rađa s vremenom i s njim raste: nema drugog prostora za mene osim vremena” (*Água Viva*, Paris, Ed. des Femmes, 1981).

²³ Prema Andréu Luisu Gomesu, koji istražuje odnos između prepiske i književnog djela: “*A correspondência é um desses focos que revelam minúcias, trazem informações e conhecimentos sobre a autora e sobre seus amigos correspondentes. As cartas são reveladoras do universo pessoal e ficcional da escritora, tornando-se quase impossível adentrar o universo clariceano e tentar compreendê-lo sem a leitura desse material. Expõe detalhes de uma Clarice que se esforça por ser uma mulher comum, esposa e mãe de dois filhos, que escreve cartas, sentindo a ausência de seus parentes e amigos e também de si própria.*” (“Dopisivanje je jedno od onih mjesta koja otkrivaju detalje, pružaju informacije i spoznaje o autorici i o njezinim prijateljima. Pisma razotkrivaju osobni i izmišljeni svijet spisateljice te postaje gotovo nemoguće ući u Claricin svijet i pokušati ga razumjeti bez čitanja ovoga

Čitajući *A Cidade Sitiada*²⁴, roman napisan u Bernu, netom prije rođenja Pedra, njezina prvog djeteta,²⁵ možemo ustvrditi ne prisvajanje, nego prije neprisivajanje mjesta, o čemu osobito svjedoče pisma.²⁶

TEŽINA EGZILA

Suočena s boli odvajanja, Clarice Lispector često traži dijalog s obitelji i prijateljima. Pisati njima za nju je prvenstveno znak privrženosti, ali i zapis o nesavladivoj udaljenosti. U svojoj privatnoj prepisci ona opisuje topografsko ukotvljivanje vidljivog, oslikava svoje unutarnje konflikte, povjerava svoje estetske preokupacije te propituje svoj odnos spram književnosti, otkrivajući tako živ portret u formi fragmentarne autobiografije. Ova pisma prije svega pokazuju, i to vrlo zorno, usku vezu između dva aspekta samoafirmacije – kao žene i kao spisateljice, a koja se neprestano preispituje nad tegobnom jezičnom pustolovinom. Pošavši od te tvrdnje, moglo bi se govoriti o formativnoj korespondenciji, jer nije riječ samo o tome da se mlada spisateljica definira u odnosu na samu sebe između jednakosti i istovjetnosti, kako to postavlja Paul Ricoeur,²⁷ nego da se postupno procjenjuje u odnosu na drugost, u svojevrsnoj “hermeneutici sebe”, gdje je drugi onaj koga ona konfuzno potiskuje u svoju nutrinu, želi mu dati glas, no on je tek u stanju dozrijevanja.

materijala. U pismima se iznose pojedinosti o Clarice koja nastoji biti obična žena, supruga i majka dvoje djece, koja piše pisma, osjeća odsutnost svoje rodbine i prijatelja kao i sebe same” – prijevod ur.), u: “Entre Focos: correspondências e textos literários”, *Revista Cerrados – Literatura e Presença/Clarice Lispector*, v. 16, br. 24, Brasília, Odjel Književne teorije i književnosti Sveučilišta u Brasília, 2007. Stranica pregledana 27. ožujka 2011. URL: <http://www.revistacerrados.com.br/index.php/revista-cerrados/article/view/5/5>.

²⁴ Imajmo na umu da je prvi francuski prijevod djela Clarice Lispector upravo jedno poglavlje ovog romana naslovljeno “*Perseu dans le train*”, objavljeno u *la Revue Roman* – 8, 1952. godine.

²⁵ Clarice Lispector o tome pripovijeda: “*minha gratidão a este livro é enorme: o esforço de escrevê-lo me ocupava, salvava-me daquele silêncio aterrador das ruas de Berna, e quando terminei o último capítulo, fui para o hospital dar à luz o menino*” (“moja zahvalnost na ovoj knjizi je golema: zaokupilo me nastojanje da je napišem, spasilo me od te zastrašujuće tišine na ulicama Berna, i kada sam završila posljednje poglavlje, otišla sam u bolnicu roditi dječaka” – prijevod ur.), u: “Lembrança de uma fonte, de uma cidade”, *A descoberta do mundo*, Rio de Janeiro, Francisco Alves, 1994. [1984], str. 286.

²⁶ Za Benjamina Mosera, Lucrecia, protagonistica iz *A Cidade Sitiada*, “*vê apenas superfícies e ela própria não é senão superfície, um outro meio de Clarice buscar a mesma meta: ‘A palavra que tem luz própria’, na qual o sentido e a expressão estão finalmente unidos*” (“vidi samo površine i ona sama nije drugo doli površina, još jedan način da Clarice istražuje isti cilj: ‘riječ koja ima vlastitu svjetlost’, u kojoj su značenje i izraz napokon sjedinjeni” – prijevod ur.), u: op. cit., str. 268.

²⁷ Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, Paris, Ed. du Seuil, 1990, str. 11–14.

Svijest o egzilu javlja se učestalo u korespondenciji iz 40-ih godina. U jednom pismu iz Berna, od 13. travnja 1947, Clarice konstatira s određenom gorčinom:

Loše je biti daleko od zemlje u kojoj si odrastao, strašno je čuti oko sebe strane jezike, sve se čini bez korijena; glavni uzrok svega strancu se nikada ne pokazuje, a stanovnici nekog mjesta gledaju nas kao da smo bezrazložno ovdje. (str. 100)

Godinu dana poslije, u jednom pismu sestri Taniji, još uvijek iz Berna, Clarice ističe promjene koje su se u njoj zbile:

Ove gotovo četiri godine jako su me izmijenile. U trenutku kad sam se pomirila sa sudbinom, izgubila sam svu živost i interes za stvari. Vidjela si već kako se kastrirani bik pretvara u govledo? To se dogodilo sa mnom... (str. 103)

Nešto kasnije autorica pisama razjašnjava uzroke preobrazbe naglašavajući ideju gubitka:

Kako bih se prilagodila neprilagodljivom, kako bih nadvladala vlastite odbojnosti i snove, morala sam odsjeći svoje bodlje. Ugasila sam u sebi snagu koja je mogla nauditi drugima i meni.

Ustvari, europski egzil izlaže Clarice Lispector promišljanjima o vremenu i prostoru, omogućivši joj također da razmišlja o tome kako postaje drugačijom osobom, a do tog su je procesa, krajem 40-ih godina, dovele rezignacija, isključenost, preobrazba. Možemo dakle ustvrditi da je kod nje fizičko premještanje spojeno s identiteskim premještanjem, što je često kod većine egzilanata, kako primjećuje kvebečki esejist Pierre Ouellet:

Premješteni nikad nije na svome mjestu. Mjesto koje je napustio postoji još samo u njegovu bolnom sjećanju, posvećenom žalovanju i ravnodušnosti, spasonosnim oblicima amnezije koji kroz povijest prate transhumanaciju.²⁸

Međutim, valja reći kako zahvaljujući pisanju Clarice postaje sve sposobnijom za preuzimanje spasonosne samostalnosti, što je povezano sa samo-sviješću, a proizlazi iz temeljnog životnog izbora, doista istinske etike; “bilo bi stvarno nemoralno odustati od samoga sebe”, piše ona svojoj sestri (str. 104). U tom istom pismu daje joj savjet koji razjašnjava naslov knjige koja nas ovdje zaokuplja: “ne pokušavaj od sebe učiniti savršenu osobu – ne kopiraj idealnu osobu, kopiraj sebe samu – to je jedina mogućnost življenja” (str. 104).

Kao lutalačka figura, spisateljica svoj rad temelji na traganju za potpuno novim književnim mjestom, što je tim nužnije budući da je donekle svjesna kako je čitava prepiska obilježena suštinskom dvosmislenošću, kako je to zorno prikazao Vincent Kaufmann:

Općenito, dopisujemo se kako bismo se približili drugome, ne bismo li komunicirali s njim, barem tako mislimo. No možda je ono čemu svjedočimo prvenstveno njegova udaljenost. Zapravo u epistolarnom činu ima temeljne dvosmislenosti koja vodi do granica poetskog pisanja. Čini se kako pismo potpomaže komunikaciju i blizinu; ustvari ono isključuje svaki oblik dijeljenja te stvara distancu zahvaljujući kojoj se može dogoditi književno djelo.²⁹

Naime, svojom dvosmislenošću pismo otvara prostor u kojem se autorica može poigravati literarnim kodom i otkrivati svoje opsesije. Prolazeći kroz prepisku Clarice Lispector, nerijetko opažamo ono što bismo mogli nazvati **pismo-misao**, a kojim je moguće pobijediti usamljenost prizivajući sjećanje – kako vlastito tako i ono drugoga – ali i koje omogućuje propitivanje o tajnama bitka. U tome smislu, 1953. godine, netom prije rođenja Paula, njezina drugog sina, ona iz Washingtona piše piscu Fernandu Sabinu, povjeravajući mu se:

Nisam stekla puno prijatelja [...]. Pijem manje *milk shakea*, a svakodnevi život mi je isprazan i buran. Sve vrijeme provodim razmišljajući – ne rasuđujući, ne meditirajući – razmišljajući, neprekidno razmišljajući. I učeći, ne znam što, ali učeći. I mirmije duše (nisam posve sigurna). (str. 118–119)

NOMADSKO ISKUSTVO

U pismima upućenima sestrama Elisi i Taniji ili poslije Mafaldi i Veríssimu, Clarice često evocira svoje radosti i nemire, svakodnevicu brižne majke, mondenosti koje joj nameće socijalni status, dok naravno s prijateljima piscima dijeli književne brige, od njih tražeći savjete melankoličnim, zahtjevnim glasom. Potaknut udaljenošću i osjećajem izгона, razgovor s odsutnim dopušta povjeravanje pod paskom drugoga, a istodobno funkcionira kao misaona vježba. U Clariceinu slučaju on dopušta i propitivanje odnosa spram stvarnosnog, ali i iznalaženje odgovora na pitanje: “Zašto pisati?” Prepiska se posljedično može smatrati “prijelaznim prostorom” između pisma o sebi i fikcije, o čemu govori Vincent Kaufmann određivši je kao “prolaz prema drugoj stvari, prema nekom budućem djelu ili prostoru”.³⁰

Prepiska kao takva je dakle mnogostruko temeljna. Za Clarice Lispector putovanje je neosporno prilika za intelektualno i ontološko eksperimentiranje.³¹ Autorica pisama teži plodonosnim razgovorima,

²⁹ Vincent Kaufmann, *L'équivoque épistolaire*, Paris, Ed. Minuit, 1990, str. 8.

³⁰ V. *op. cit.*, str. 44.

³¹ Dok je 40-ih godina povlašten sugovornik u prepisci, kako smo već vidjeli, bio Lúcio Cardoso, u 50-ima i 60-ima Clarice više neće njemu povjeravati svoje uspjehe, dvojbe ili literarne namjere, nego samo svojim sestrama, Fernandu Sabinu te u još većoj mjeri Ericu i Mafaldi Veríssimu, kumovima njezine dvojice djece, Pedra i Paula Gurgel Valente.

²⁸ Pierre Ouellet, *L'esprit migrateur: essai sur le non-sens commun*, Montréal, VLB Editeur, 2005, str. 11–12.

imajući istodobno priliku za fikcionalizaciju sebe same, kao i stvarnosti.

Podijeljeno između intimnog i vanjskog, epistolarno iskustvo brazilske autorice, baš poput njezina književnog djela, održava se lutalačkim identitetom koji se očituje kao decentriranost i intenzitet.³² Ono klizi pod zemljom, oponašajući vibraciju koraka, repetitivno se krećući, usklikom, interpelacijom, svakim postupkom prikladnim da se uzdrmaj u osjetila. Carlos Mendes de Sousa je u pravu kada naglašava da se Clariceino pismo smješta u pogranično područje koje isključuje svaki tip hijerarhizacije i nudi prostor lutanja u kojem autorica ne pripada niti jednom mjestu ili pak široko egzistira u gravitaciji svih tih mjesta.³³

Ako se za gotovo sve tekstove Clarice Lispector može reći da se odazivaju zovu prostora, vrhunac lutalačke estetike nesumnjivo je u njenoj korespondenciji. Kako smo već vidjeli, "lutalačka misao" ishodište je epistolarnog žanra, koji je određen fragmentarnošću i nedovršenošću, što se očituje kroz mnogostrukost tonova, oblika i razmatranih tema, a funkcionira kao plodan spisateljski laboratorij. Prema Béatrice Diaz, epistolarna se praksa može definirati kao "zaleđe epistolarnog stvaranja"³⁴, tako pismo postaje "književnost bez žanrova, pregrada, strogosti, bez retoričkih diktata."³⁵

Napomenimo da nomadski život nije tek aspekt fizičke mobilnosti, on se potvrđuje i kao vid konstitutivne misli umjetnika, prikaz subjekta u nastajanju, kako je to dobro pokazala Rosi Braidotti.³⁶ Lutalačka misao u stvarnosti može se dakle razumijevati kao princip nekog vida propitivanja svijeta.

Razlažući Clariceinu korespondenciju, utvrđujemo da mobilnost nije uvijek pravocrtna. Ako kretanje na njezinim uzastopnim putovanjima ocrta logiku eksteriornoga, evidentno je da joj se obilazak prostora sve više poklapa s mentalnim stanjem, koje je često

čini pomaknutom, ekscentričnom. Konstruiranje subjektivnosti kroz diskurzivnu praksu, kako u prepisci tako i u fikcionalnom djelu, izražava snagu i očiglednost vrlo osobnog putničkog iskustva repunog paradoksa i proturječja. Prema tome, lutalačko pisanje izmišlja se putem, ono jamči metonimijsku i metaforičku vezu između putovanja i književnosti. Ocrtavajući linije bijega, ono omogućuje shvaćanje vremensko-prostornog kretanja u koje se upisuju kulturna mjesta, a osobito intimni prostori, u neprestanom odlazanju i dolazanju između vidljivog i nevidljivog, prisutnosti i odsutnosti.

Možemo se zaključno zapitati, objašnjava li u svojim pismima Clarice Lispector sebe ili pripovijeda o sebi, što prema Judith Butler³⁷ nije isto. U svojoj korespondenciji autorica mnogo govori o svome tijelu u kretanju, no također uspostavlja lutalački identitet koji se ocrta odo nestalnosti i pokretljivosti, nagonskih pobuda i premještanja, prijelaza i promjena, brojne primjere čega ćemo pronaći u njezinu fikcionalnom djelu. Pisma bez zadržke govore o ženi spisateljici, ona anticipiraju i najavljuju nadolazeće bljeskove. Uviđamo, dakle, da njihov rukopis, grčevit i fragmentaran³⁸ odaje samu bit lispektorske poetike.³⁹

Korpus koji nas je ovdje zaokupljao, iako ograničen, nudi važne smjernice za razumijevanje pisama Clarice Lispector, radilo se o lakoći/težini pisanja, potrazi za kakvom jedinstvenom riječju ili njezinim estetskim izborima. Korespondencija nas dvostruko prosvjetljuje, jer se s jedne strane odnosi na prijedeni put, a s druge na nove puteve kojima se teži.⁴⁰ Odjek između autoričinih riječi te onih njenih likova jasan je pokazatelj krajnje osmotičnosti između života i teksta, vraćajući nas univerzalnosti pisma koje po Derridi "nije neki žanr, već svi žanrovi, književnost sama."⁴¹

S francuskoga prevela
Vanja KULAŠ

³² Kako primjećuje Simone Curi, oslanjajući se na Deleuzea, "a viagem nômade, mais que no espaço, é em intensidade que se faz, produzindo um espaço intermediário. Se existe um ponto, é para ser abandonado pelo nômade. Para o nômade, o movimento não se reduz ao circuito de espetáculo, mas ao fluxo da viagem" ("nomadsko putovanje, više nego u prostoru, nalazi se u intenzitetu koji se javlja u stvaranju međuprostora. Ako postoji jedna točka, onda je nomad mora napustiti. Za nomada, pokret se ne ograničava na krug predstave, nego na protok putovanja" – prijevod ur.), u: *A escritura nômade em Clarice Lispector*, Chepecó, Argos, 2001, str. 77.

³³ Za Carlosa Mendesa de Sousu: "O impacto da figura da errância (da não fixação) faz-se sentir profundamente nos domínios essenciais: da situação que biograficamente marca a vivência da escritora até às mais fundas consequências que se manifestam no plano da escrita" ("Učinak figure koja luta (bez fiksacije) osjeća se duboko u esencijalnim područjima: u situaciji koja biografski označava spisateljsko iskustvo do najdubljih posljedica koje se manifestiraju na planu pisanja" – prijevod ur.), u: *Clarice Lispector. Figuras da escrita*, Braga, Univ. Minho, 2000, str. 33.

³⁴ V. Béatrice Diaz, *op. cit.*, str. 234.

³⁵ V. *idem*, str. 245–246.

³⁶ Rosi Braidotti, *Sujetos nómades*, Barcelona, Ediciones Paidós Iberica, 2000.

³⁷ Naime, prema Judith Butler "pričati o sebi nije isto što i objašnjavati [...] Objasnjavati [...] u narativnoj formi, ne ovisi samo o sposobnosti prenošenja ukupnosti uzastopnih događaja u prihvatljivim prijelazima, nego traži narativni glas i autoritet te teži uvjeriti publiku", u: *Le récit de soi*, Paris, PUF, 2007, str. 12.

³⁸ Kako naglašava Mara Negrón-Marrero, "Clarice Lispector pisala je isprekidano, sabirući rečenice na komadima papira, dok ne bi imala skoro gotovu knjigu. [...] Ta prva spisateljska dionica upotpunila bi se potom repetitivnim činom opetovanog prepisivanja već napisanog sadržaja." U: *Une genèse au "féminin"*. *Etude de La pomme dans le noir de Clarice Lispector*, Amsterdam, Rodopi, 1997, str. 38.

³⁹ Bilo bi zanimljivo zapitati se zašto prepiska s vremenom postaje daleko manje eksplicitna po pitanju samog pisanja. Dok na temelju pisama iz 40-ih godina uspijevamo dobiti predodžbu o Claricinin književnim preokupacijama, kao i o njezinim čitanjima, kasnija pisma diskretnije tematiziraju kreativni proces.

⁴⁰ Unakrsno iščitavanje korespondencije i fikcije Clarice Lispector već je mnogim kritičarima omogućilo pokušaje sagledavanja djela u cjelini.

⁴¹ Jacques Derrida, *La Carte postale de Socrate à Freud et au-delà*. Paris, Aubier-Flammarion, 1980, str. 54.

SUMMARY

CLARICE LISPECTOR AND NOMADIC CREATIVITY

Clarice Lispector spent part of her life abroad accompanying her husband diplomat, first in Europe and then the USA. Through correspondence with family and friends, gathered in part in *The Only Means of Living* (Paris, Rivages, 2010), the reader has access to this sacramental experience that runs on for more than three decades, providing a moving self-portrait of the letter writer confronted with the pain of separation. In this selection of letters, Lispector seeks dialogue with another, describes the visible topographical anchors of her existence, depicts her inner conflicts, shares her literary concerns and questions her relationship with writing. The essay examines the extent ambulatory writing can be an opportunity for intellectual and ontological experimentation but also function as a laboratory of creative writing. In this perspective, the letter, which oscillates between spontaneity and literariness, is the crucible of a living thought, marked by the fragmentary and nomadism.

BILJEŠKA O AUTORICI

Maria Graciete Besse predstojnica je Katedre za luzitanistiku na Sorbonni (Paris IV) i voditeljica Seminara luzofonih studija koje je 2004. godine ustanovila unutar CRIMIC-a (Centar za interdisciplinarne studije suvremenih iberijskih kultura). Autorica je nekoliko knjiga književne teorije, među ostalima: *Os limites da alteridade na Ficção Olga Gonçalves*, Ed Campo das Letras, Porto, 2000; *Discursos de amor e morte – a Ficção de Urbano Tavares Rodrigues*, Ed Campo das Letras, Porto, 2000; *Percursos no feminino*, Ed Ulmeiro, Lisboa, 2001; *Littérature Portugaise*, Edisud, Aix, 2006; *José Saramago e o Alentejo: entre o real e a ficção*, Casa do Sul, Evora, 2008; *Lídia Jorge et le sol du monde. Une écriture de l'éthique au féminin* Paris, L'Harmattan, 2015; *Corpos Cantantes. Estudos sobre a literatura portuguesa contemporânea*, Lisboa, Chiado Editora, 2016. Kao suorganizatorica nekoliko međunarodnih konferencija, koordinirala je izdavanje brojnih zbornika konferencija. Ona je i spisateljica, kojoj je od 1983. u Portugalu objavljeno nekoliko knjiga pjesništva i proze.